

5-SHO'BA. OLIY TA'LIM TIZIMIDA GUMANITAR FANLARNI O'QITISHNING DOLZARB MASALALARI

SHOMON MAROSIMI MORFOLOGIYASIGA DOIR

Olim Qayumov

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya: *ushbu maqolada o'zbek urf-odatlari folkloridagi shamanlik inisiatsiya marosimining xususiyatlari, shamanlik urf-odatlari va uning nutqiy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. O'zbek shomanlarining etnofolkloristik jihati "Surpa yangilash"ga bag'ishlash an'alarining alohida shakli sifatida o'rganildi. Yangi dala materiallari asosida inisiatsiya marosimlarining turlari, o'zbek shomanlarining shaman homiylari o'rganilgan.*

Marosimning morfologik tabiati, nutqiy jihatlari, shuningdek, badiiy tafakkurning bosqichma-bosqich rivojlanishidagi roli haqida fikr-mulohazalar bildiriladi.

Kalit so'zlar: *marosim, shaman, ektaz, Surpa, shaman homiysi.*

Shomon marosimlari o'zining mazmun mohiyati bilan badiiy tafakkurning betakror in'ikosi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Turkiy qavmlarning shomoniylik e'tiqodi rus olimlari tomonidan o'rganilgan [Chistov K.V. 1975; Zaliznyak A.A., Ivanov Vyach. V.S., Toporov V.N. 1962; Bogatirev P.G. 1971.; Gracheva G.N. 1983; Gemuyev I.N., Sagalayev A.M. 1986;] Meletinskiy Y.M.¹⁹⁷⁰; Meletinskiy Ye.M. 1972; Smolyak A.V. 1976; Tokarev S.A. 1959;). Tokarev S.A. 1964; Toporov V.N. 1987.] P.G.Bogatirov tadqiqotida Sibir shomonlari marosim jarayonini "bir kishilik teatr" deb atagan [Bogatirev P.G./1971s.192.] bo'lsa, Sibir shomonlari marosimi folklorining taniqli tadqiqotchisi Y.S.Novik shomon marosimi koinotning drammatik tarifi sifatida" [Novik ye.S.1973.s.2025.] nomli maqolasini e'lon qilgandi. Maqolada tadqiqotchi marosimga semiotik yondashib, marosimni etnografiya va e'tiqodni bog'lovchi matn degan xulosaga keladi.

Haqiqatdan ham shomon marosimlarida so'z san'ati bilan bir qatorda raqs, harakat, ishora, musiqa, rasm va haykalchalar, marosim taomlari, shomon marosimi uchun zarur predmetlardan foydalaniladi. Elshunoslar tomonidan shomon marosimlari jarayoni va detallari atroflicha o'rganilgan. Ilohlar bilan ruhiy bog'lanishga qaratilgan bunday marosimlarning ta'sirida xalq dramasi shakllangan bo'lishi mumkin. Shomon marosimlari dramatik asarni maydonga kelishiga asos bo'lgan degan fikrni Y.S. Novik olg'a suradi. Olimaning fikriga tayangan holda masalaga yondoshadigan bo'lsak, o'zga olam vakillarining g'ayri tabiiy ko'magi ular tomonidan tanlangan kishilargagina tegadi. Demak, san'at sohasidagi iqtidorli noyob iste'dod egalari g'ayb olami vakillari tomonidan tanlangan va ularning madadidan foylanishi borasidagi xalq qarashlari, so'z san'ati, musiqa san'ati raqs va boshqa san'atning ko'pgina turlari ajdodlarimizning shomoniy qarashlari, ruhlar va g'ayb olami vakillari to'g'risidagi e'tiqodiy qarashlari natijasida maydonga kelgan degan xulosaga kelimiz. Musiqa san'ati bilan shug'ullanadigan aksariyat san'at ustalari bilan yaqindan tanishsangiz ularning "orqasi bor"ligini sezish qiyin emas. Buryat xalqida qo'shiq ruhi *duun* ko'kdan yerga tushib odamlarni qo'shiq kuylashga majburlaydi. Odamlar qo'shiqni shu qadar berilib kuylarkanki, oqibatda shomonning trans holatiga tusharkan. [Bolxosev S.B.2005. S.196.] Homiy ruhlarning madadi bilan ular boshqalar ijro qila olmaydigan avj nuqtada ashula ijro etadilar yoki boshqalar eplay olmaydigan tezlik va chaqqonlikda raqs harakatlarini bajaradilar. Umuman, ijodiyot, xayolot, betakror tasvirlar yaratish muayyan san'at turiga kiradi. Uning ibtidosi shomoniylik e'tiqodi bilan bog'liqligini inobatga olsak, shomon folklorini o'rganish ma'naviyatimiz mohiyati va tafakkurimiz taraqqiyoti uchun nechog'li muhim ahamiyat kasb etishini anglaymiz.

O'zbek xalqida har bir kasb-hunarning piri bor degan qarash mavjud. Masalan, Hazrati Dovud alayhissalom temirchilarning piri, Hazrati Nuh alayhissalom duradgorlarning piri, Hazrati Yusuf asalarichilarning piri sanaladi. Demak, kasbni egallashda piriga atab qurbonlik berish, pirini yod etish an'anasi Shomoniylikka xosdir. Qozoqlarda Korkut ota hofizlar va shomonlar piri sanalishi V.N.Basilov tomonidan qayd etilgan edi. [Basilov V.N.1970S.41] Shomon o'z pirlari ruhidan madad oladi. Pirlar ruhi vositasida o'z faoliyatini amalga oshiradi.

Shomon marosimini bir butunlikda o'rganadigan bo'lsak, shomonning ruhlar olamiga ramziy sayohat qilishining guvohi bo'lamiz. Shomonning raqsga tushushi, kuylashi, g'alati harakatlar qilishi, yiqilib qolishi va yana joyidan turishi, ekstaz holatda ruhlar bilan gaplashishi, marosim ishtirokchilarining shomon bilan bir xil muhitda uni kuzatishi haqiqiy teatr sahnasini eslatadi. Qizig'i shundaki, teatr tomoshosida aktyor voqelikning kechinmalari qorishig'ida bo'lishi mumkin, ammo tomoshobinlarning hammasi ham bunday kechinmani boshidan kechirgandek samimiy qabul qilmaydi. Shomon marosimlari ishtirokchilarining barchasi ruhan shomonga ergashadi.

2006-yilda Jang'il baxshi Axmedova xonadonida "Momo oshi" marosimini kuzatganimizda ishtirokchilar marosim boshida xonaning yuqorisiga qarab "Assalomu alaykum, xush kelibsiz" deb takrorlashdi. Keyin shomon doirasini chalib hasbu holini bayon qildi. Kutilmaganda doiraning ritmi tezlashdi va yig'ilgan ayollar birdan o'rinlaridan turib, jazavaga tusha boshladilar. Kimlardir yig'ladi, kimlardir o'zi sezmaganda holda g'alati qiliqlar qilib raqsga tushdi. Qizig'i shundaki, shomonlar xona o'rtasida yozilgan dasturxon ustida raqs tushardi, ammo raqs tugaganda dasturxondagi noz-u ne'matlarga ziyon yetmagan, hatto biror piyola joyidan siljimagan edi. Bu holat shomonlarning retual jarayonida uchish – parvoz qilishini anglatadi. Shomonlar raqsi bu zikrdir. Zikr payti ularning oyoqlari yerdan uziladi. Men eshikdan tashqarida, dahlizda, videokamera bilan tasvirga olayotgan edim. Baxshi va ishtirokchilarning ekstaz holatiga kirish oldidan kamera tablosida "Omin" degan yozuv paydo bo'ldi va kamera tasvirga olishdan to'xtadi. Mazkur marosim jarayonida ishtirokchilar ruhan Shomonga itoat qilishlari, o'zlarini bilmasdan turli harakatlarni bajarishlari g'ayb olami vakillarining ta'siri deb baholanmog'i maqsadga muvofiqdir.

Marosim o'tkazish uchun tayyorgarlik, maxsus taomlar (shirgurunch, halvoytar, bo'g'irsoq, kosada qurbonlik qilingan qo'yni, suv, non, shirinliklar)ning dasturxonga qo'yilishi, lukcha chiroqlarning yoqilishi xuddi teatr sahnasidagi bezaklarni eslatadi. Folklorshunos Y.S.Novik shomon marosimining ayni shu jihatlarini hisobga olib, uni xalq teatrining paydo bo'lishiga asos bo'lgan marosim sifatida baholagan. Shomon marosimlarida teatrga xos barcha komponentlar(ssenariya, sahna, sahna bezaklari, aktyor-shomon va bemor, tomoshobin) mavjud. Marosim jarayonida qo'shiq kuylanadi, musiqa-doira chalinadi, baxshining raqsga tushish hollari ham mavjudki bu holatni marosimning ilohiy mohiyatini inobatga olmasdan tashqaridan kuzatganda tom ma'nodagi xalq teatri deyish mumkin.

Shomon har bir marosim jarayonida ruhlar olamiga sayohat qiladi. Ular bilan muloqotga kirishadi. Ulardan qaysidir mushkul yumushni bajarishda madad so'raydi va foydalanadi. Bizningcha, qadimgi odamlarning shomoniylar qarashlari ta'sirida xalq og'zaki badiiy ijodiyotida sehrli ertaklar syujetida mifologik obrazlarning o'rinishuvi va qahramonning safarga chiqish, og'ir dardga chalingan malikaga sog'lom bo'lishi uchun ilohiy qudratga ega sehrli predmetni olib kelish motivlari shakllangan. Sehrli ertaklarning tarixiy o'zagini o'rgangan olim V.Ya.Propp ham mifologik tasavvurlar sehrli ertaklar tadrijiy takomilida muhim o'rin tutishini qayd etgan edi [Propp V.Ya. 1946.S.14.]

Ma'lumki, marosim o'zining verbal jihati bilan folklorshunoslikning o'rganilish ob'ekti sanaladi. Marosim jarayonida ijro etiladigan aytimlar harakatlar, predmetlar va musiqa uyg'unligida marosimning mazmunini ifodalovchi ramziy hodisa bo'lsa, marosim aytimlari ijro o'rni, ijro uslubi va badiiy xossalariga ko'ra og'zaki badiiy ijodiyotning muayyan janriga mansub bo'ladi. Marosim verbal va noverbal komponentlardan tashkil topadi. Har qanday marosimda so'z ishtirok etadi. Shomon marosimlari ruhlarni chorlash, ruhlar vositasida bemorni

davolash, yo‘qolgan predmet, biror kishining kelajak taqdiri haqidagi ma’lumotlarni bashorat qilish, muayyan obyektни yovuz ruhlardan tozalash kabilarni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi.

“Momo oshi” marosimi Shomonning qo‘l olish yoki qo‘lni yangilash munosabati bilan o‘tkaziladi. Ba’zi joylarda “Surpa yangilash” ham deb yuritiladi.

Samarqand viloyati, Nurobod tumani, Sevrni qishlog‘ida istiqomat qiluvchi 70 yoshli Oydin momodan 2006-yilda biz tomonimizdan yozib olingan marosim tahliliga e’tiborni qaratsak.

Surpa yangilash baxshining qo‘lini yangilashi munosabati bilan o‘tkaziladigan marosimdir. E’tiqodga binoan, marosimga atab so‘yilgan molning qoni yerga to‘kilmasligi lozim. So‘yilgan molning o‘ng tomoni pishiriladi. Taomiga achchiq mahsulotlar (piyoz qalampir, sarimsoq piyoz) solinmaydi. Qo‘l oluvchi kishiga so‘yilgan molning kallasi, jag‘i, tili, o‘ng oyog‘i beriladi.

Momolarni chaqirishda quyidagi aytim aytiladi:

Kuldan bo‘lsang, suvdan bo‘lsang,

Sulaymondan kirib chiq.

Arvoh bo‘lsang go‘rga bor,

Simyon bo‘lsang suvga bor

Momo bo‘lsang bizga kel.

– deb chiroq yoqiladi. (Yoqiladigan chiroqlar ikki xil bo‘ladi. “Poy chiroq” momolarning chirog‘i, “eshma chiroq” esa, turli joylarga yoqiladigan chiroqdir. Masalan, kulga, qon to‘kilgan joyga va hakoza.) Poy chiroq yoqilib surpa ustiga qo‘yiladi. Baxshi qushnochlarni surpa atrofiga davra qurib o‘tirishlarini buyuradi. Qushnochlarni surpa atrofida o‘tirishgach, yig‘ilganlarning barchasi eshik tepasiga qarab salom berishdi. Marosim tugagach, aniqlanishicha baxshining chorlovni boshlashi bilan momolar-ruhlarni kirib kelishar ekanlar. Parilar va ruhlarning tashrifini faqat qushnoch ayollargina ko‘ra olarkan. Qushnoch momolarning surpa atrofida yig‘ilishganda parilar doira o‘ynatishar ekanlar. Shunda ba’zi qushnochlarni ko‘tara olmay yiqilib qolarkan. Qushnochlarning ma’lumot berishicha, momolar va parilar dahl qilgan kishilargina qushnoch yoki baxshilikni qo‘l olar ekan. Parilarning dohil bo‘lishi ba’zan tushda, ba’zan yolg‘iz qolganda sodir bo‘ladi. Parilar dohil qilgan kishi turli og‘ir kasallikka duchor bo‘ladi. Har qanday tabib bunday kasal kishining dardiga davo topolmaydi. Bu kasallikdan faqat qo‘l olgach qutiladi. Qo‘l olishda bemor qonlanadi. Baxshi:

Izxo‘rlarga iz qo‘ydi,

Moyxo‘rlarga moy bersin.

Manzilingni aytayin,

Borar joying aytayin.

Makoningni aytayin,

Qonsiragan qassobga bor,

Bozordagi baqqolga bor.

– deb qo‘l oluvchining badaniga qon surtadi. Bemorni qonlash jarayonida baxshi yovuz ruhlarni haydashda davom etadi:

Changib qolgan cho‘lga bor,

Qurib qolgan ko‘lga bor.

Etti oylik oyga bor,

Olti oylik joyga bor.

Shundan so‘ng momolar surpani aylana boshlaydilar. Surpa aylanishda dastlab yetti, ikkinchi martasida besh, uchinchi davrasida uch marta aylanadi. Baxshi qo‘lida doirasi bilan momolarga qarab quyidagi aytimni ijro etadi:

Sariqiz momo sardorim,

Eshigingga qul bo‘ldim.

Tuzligingga tuz momo,

Botim-botim joylarga,

Botmonlatib oldim men.

Moyib bo‘lgan joylarga,

Qonlar berib oldim men.
Zulm bermang o‘zimga,
Kasr qilmang ko‘zimga.
Yo, Sariqiz momo sardorim,
O‘zing madad bergin.
Man sig‘indim Sariqiz momomga
Olloh yordam bersin bandamga.

– deb marosimni tugatadi. Baxshi fotihasidan keyin marosim yakunlandi.

So‘yilgan mol go‘shining suyagi mevali daraxtga yoki kul tepaga, o‘ng tomoni mevali darxtga, chap tomoni kulga qo‘yiladi.

Shomonlar tasavvuricha, marosim boshlanayotgan vaqtdayoq ularni turli ruhlar qurshab olgan bo‘ladi. Shuning uchun shomon:

Kuldan bo‘lsang, suvdan bo‘lsang,
Sulaymondan kirib chiq.
Arvoh bo‘lsang go‘rga bor,
Simyon bo‘lsang suvga bor
Momo bo‘lsang bizga kel.

Mazkur matnda ruhlarni chorlash asnosida Arvoh, Simyon singari yovuzlik kasb etuvchi ruhlar haydaladi. Baxshi o‘ziga homiylik qiluvchi momolarnigina chorlaydi. Yovuz ruhlarni haydash jarayonida Shomon ularga yo‘l ko‘rsatadi:

Changib qolgan cho‘lga bor,
Qurib qolgan ko‘lga bor.
Etti oylik oyga bor,
Olti oylik joyga bor.

Shomoni tasavvurlarga ko‘ra yovuz ruhlar tashlandiq joylarda (quriyotgan ko‘l, kimsasiz cho‘l, to‘qayzor singari) istiqomat qiladilar [Qayumov O.1999.B.89.] shuningdek, Shomonning yovuz ruhlarni yetti oylik oyga, olti oylik joyga zamin olamidan olisdagi mifologik makonga yo‘llashi kuzatiladi.

Xullas, shomon marosimi morfologiyasiga doir qarashlarimizni quyidagicha umumlashtiramiz:

1. “Surpa yangilash” marosimi shomon tamonidan shomon kasalligiga chalingan bemorni davolash va shomonlikni zimmasiga yuklash maqsadida amalga oshiriladigan magik marosim;
2. Marosimda faqat shomoniylilik e‘tiqodidagi ayollar ishtirok etishadi;
3. “Surpa yangilash” marosimini o‘tkazish uchun albatta qurbonlik qilish talab etiladi va qurbonlik qilingan jonivor qoni bilan qo‘l oluvchi – bemor qonlanadi;
4. “Surpa yangilash” marosimini o‘tkazuvchi va shomon aytimlari ijrochisi tajribali shomon hisoblanadi;
5. “Surpa yangilash” marosimi o‘tkaziladigan joy surpa atrofidir;
6. “Surpa yangilash” marosimida magik mohiyatga ega deb tasavvur qilinadigan chiroq, surpa, qurbonlik qilingan jonivor go‘shidan achchiq maxsulotlarni qo‘shmasdan taom tayyorlanadi.

Marosimning strukturasi quyidagi komponentlardan tashkil topgan:

1. Ruhlarni rozi qilish uchun qurbonlik qilish;
2. Shomonga murojaat qilgan bemorni qonlash va ruhlar bilan yuzlashishga tayyorlash jarayoni;
3. Mifologik homiylarni chorlash;
4. Shomon kasalligiga chalingan bemor tanasidan yovuz ruhlarni haydash;
5. Yangi shomonga qo‘l berish.

Yuqorida sanab o‘tilgan marosim komponentlari bir butunlikda shomon marosimini tashkil etadi. Marosim jarayonida esa shomon chorlovlari, ko‘ch-ko‘ch, ruhlarga murojaat mazmunidagi shomon iltijosi ijro etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. Москва, Изд "Мысль", 1970.-с.41.{Basilov V.N. 1970.The cult of saints in Islam. Moscow, "Thought" Publishing House, -p. 41.}
2. Болхосев С.Б. Дух песни // Материалы IV конгресс этнографов и антропологов России. Санкт-Петербург, 2005. –с. 196. {Bolkhosev S.B. 2005.The spirit of the song // Proceedings of the IV Congress of Ethnographers and Anthropologists of Russia. St. Petersburg, –s. 196}
3. Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. М., 1971, с.393.{Bogatyrev P.G. 1971.Questions of the theory of folk art. M., p. 393}
4. Грачева Г.Н. Традиционное мировоззрение охотников Таймыра (на материалах Нганасан XIX — начала XX в.). Л., 1983, с.56.{Gracheva G.N. 1983, The traditional worldview of hunters of Taimyr (based on Nganasan materials of the 19th - early 20th centuries). L., p. 56}
5. Гемуев И.Н., Сагалаев А.М. Религия народа манси. Культовые места XIX – начала XX в. Новосибирск, 1986, с.68. {Gemuev I.N., 1986, Sagalaev A.M. Religion of the Mansi people. Religious places of the 19th - early 20th centuries Novosibirsk, p. 68.}
6. Зализняк А.А., Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. О возможности структурно-типологического изучения некоторых моделирующих семиотических систем / Структурно-типологические исследования. М., 1962, с.136.{Zaliznyak A.A., Ivanov Vyach. Sun., Toporov V.N. 1962,About the possibility of structural-typological study of some modeling semiotic systems / Structural-typological studies. M., p.136;}
7. Мелетинский Е.М. Миф и сказка / Фольклор и этнография. Л., 1970, 146.{Meletinsky E.M. 1970,Myth and Tale / Folklore and Ethnography. L., 146.}
8. Мелетинский Е.М. Первобытные истоки словесного искусства / Ранние формы искусства. М., 1972, с.185; { Meletinsky E.M. 1972,The primitive origins of verbal art / Early forms of art. M., p. 185;}
9. Смоляк А.В. Представления нанайцев о мире / Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. Л., 1976, с.158.{Smolyak A.V. 1976, Representations of the Nanai people about the world / Nature and man in religious representations of the peoples of Siberia and the North. L., p. 158}
10. Токарев С.А. Сущность и происхождение магии // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. М., 1959 (ТИЭ.Т. 51).{Tokarev S.A. 1959, The essence and origin of magic // Studies and materials on the issues of primitive religious beliefs. M., (TIE.T. 51).}
11. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. М., 1964, с.27. (Tokarev S.A. Early forms of religion and their development. M., 1964, p. 27.)

ONA TILI VA ADABIYOT TA'LIMIDA ZAMONAVIY AXBOROT TEKNOLOGIYALARINING O'RNI

M.Abdullayeva

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya: *Maqola o'zbek tili va adabiyoti ta'limida zamonaviy axborot texnologiyalarini o'zlashtirish dars jarayonida qo'llaniladigan pedagogik dasturiy vositalar, elektron ta'limiy resurslar va ularga qo'yiladigan talablar, bu boradagi chet el tajribasi haqida ma'lumot olish, axborot asri sharoitida pedagogik jarayonni samarali tashkil etish uchun zarur*